

A XVIII. századi valláspolitikai

Vallási türelmetlenség. – A protestantizmus helyzete ország-részenként különbözik. – A kancellária 1749-i javaslatai. – A Carolina resolutio titkos pontjai. – Explanatiók. – Ürügyek. – Helytartótanács és kancellária hatásköre. – A magyarság meggyengítése. – Erdőd, Órség.

A XVII. század türelmetlen, sokszor gyűlölködő fanatizmusának volt a leszármazottja az a valláspolitikai, amely Mária Terézia Magyarországon érvényesült. A lényeg onnan származott, az érzelmek, amelyek az emberek gondolkodását irányították, annak a kornak az öröksége. Bármily súlyos volt is ez a szellemi hagyatéka, a magyar katolicizmus generációi örömmel, sőt lelkesedve vették át terhét. Szívüket meg tudták keményíteni, hogy a másik fél emberi szenvedései, egyéni tragédiái láttára ne inogjanak meg, részvétük ne ébredjen fel. A nemzeti gondolatot, a faji érzést és kötelességtudatot sikerült oly erőteljes, fejletlen formában megtartaniuk, hogy a magyar protestáns jobbagyok szétszórását s helyükbe katolikus, de német bevándorlók földhöz juttatását rendjénlő eljárásnak találták. Sőt még magánérdekeiről is készségesen megfeledkeztek; volt püspök, aki nem bánta, ha uradalmi kevesebbet jövedelmeznek, csak szélnek ereszthesse protestáns jobbagyait.¹ Elvakult hősiesség kellett ahhoz, hogy másnak, aki magát lelkiismerete szerint ártatlannak érezte, fájdalmát ridegen szemléljék, sőt azt még tetézzék. Ilyen könnyörtelen buzgóságot csak az a tudat tarthat elevenen, hogy érvényesítése a kicsinyes emberi érzéseken és sorsokon felülálló hatalmas törekvésnek a hűségese szolgálata jelent. Az eszmény, amely

¹ Padányi Biró Márton veszprémi püspök eljárására v. ö. Századok 1932. 332. l.

előtt alázattal hajolt meg a magyar katholicizmus, egyháznak virágzása, uralma volt, meggyőződésének gyökerei pedig a vallási harcok, a szenvedélyes országgyűlési viták és fegyveres küzdelmek korába nyúltak vissza. Akkor látszott úgy mindegyik vallás öntudatos híve előtt, hogy csak az ő hitének lehet létjogosultsága s akkor juttatták túlsúlyra a pártküzdelmek és háborúk, amelyekbe kölcsönösen oly sok más érdek is beleszővődött, az egyház elsőbbségét, hogy a magyar katolikus társadalom életető elemének, quinta essentiájának a XVIII. században is a vallási türelmetlenség maradjon meg.

Az elveket, amelyek a katolikus egyháznak a magyarországi kizárólagos uralmát biztosítani hivatottak voltak, a módot, amely szerint a protestánsokat kezelni kellett, az uralkodó személye köré csoportosuló tényezők, tehát Bécsben állapították meg. Itt, protestánsmentes légkörben láttak napvilágot azok a rendeletek, amelyek a korábbi vallásügyi törvényeket magyarálták. Ezek a *resolutio explanatoriák* kiméletlenül érvényre juttatták, hogy a Habsburg-ház abszolutizmusának immár sehol sem kell szervezett ellenállástól félnie. Kolonich is nyíltan bejelentette tehát a XVII. század végén, hogy a katolikus földesurak érvényesíteni fogják jogukat, hogy protestáns jobbágyaik vallását ők állapítsák meg. Mert ha a protestánsoknak – hangzott indokolása – tetszett ez a gyakorlat és igazságosnak, meg méltányosnak nevezték akkor, amikor még többségben voltak és a maguk javára magyarázhatták, egyáltalában nem vehetik rossz néven a katolikusoktól, ha most hasonló felfogást vallanak.²

A magyar protestantizmusnak nem lett volna oka félni attól, ha valóban ugyanazokat az eszközöket használják ellene, amelyeknek ő köszönhette egykor uralmát. A XVII. Század végén a történeti tudat azonban semmivel sem volt tisztább, mint évtizedekkel később, amidőn a jezsuita történetírók a széles körök számára is megfogalmazták felfogásukat, s az erőszak alkalmazásával magyarálták a protestantizmus elterjedését. Nehéz is lett volna elhinnie és belátnia a katholicizmusnak, hogy egyházát, amelynek dicsőségét és hatalmát a barokk az emberi elképzelést felülmúlóan megsokszorozta, más, mint a nyers erőszak szoríthatta volna vissza, a maga hitének egyedül üdvözítő voltát vallva pedig el nem ismerhette, hogy a protestantizmus győzelmét szellemi okok eredményezték. A katolikus történetiszemlélet, amely tehát nem a tények ismeretén, hanem egyszerűen elképzelésen nyugodott,

² Az 1691. ápr. 6-i rendeletben; ennek szövege: *Mandata regia intimata per excelsum consilium locumtenentiale regmin.* Vác, 1775. 4. l. (Az alábbiakban: *Mandata.*)

megadta Kollonichnak az ürügyet, követőit pedig felbátorította, hogy a magyar protestantizmussal szemben minden eszköznek az alkalmazását megengedhetőnek, helyénvalónak és jogosnak tekintsék.

Csak ennek az alapgondolatnak és érzelmi tényezőnek az ismeretében érthetjük meg, hogy Mária Terézia korában a magyar katolicizmus – uralkodótól és prímástól káplánig és megyei esküdtig – a protestantizmussal szemben országgyűlésen vagy egy falu szűk határai közt mily sokra érezte magát feljogosítva. A vallási politika elvi területén és a legalsóbb fokú gyakorlati alkalmazásnál egyetlen szempont érvényesült: mindenütt és minden lehetséges eszközzel visszaszorítani a protestantizmust. Határ, amelyen túl nem akartak volna haladni, nem volt. Gátat csak a kényszerűség vont szándékuk megvalósítása elé: háborús állapotok, amelyek kívánatosá tették az elégedetlenség lecsitítását, az erő és az eszközök hiánya, amely megakadályozta, hogy egy alföldi várost, katolikus lakosok nélkül, egyszerre át lehessen téríteni, vagy a gazdasági érdekre való tekintet, amely visszatartotta az egyházi földesurat, hogy protestáns jobbágyságot szétosztva a birtoka munkáskezek nélkül, ő meg jövedelem nélkül maradjon. Vágyuk és törekvésük azonban mindenkor az egyvallású állam ideáljának megvalósítása, a másik félre való tekintet nélkül.

Az intoleráns lelkület, másrészt pedig a hatalmi eszközöknek az időnkénti és helyenkénti elégtelensége következtében Mária Terézia uralma végén a protestánsoknak a helyzete országgrészenként különbözött. A Bécs hatóerejének leginkább kitett területen – tizenegy megye tartozott ide, u. m.: Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Zólyom, Turóc, Liptó, Árva, Szepes – megyénként két-két, úgynevezett artikuláris helyen lehetett csak templomuk, a távolabb eső országrészben – ú. m.: Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ugocsa, Bereg, Torna, Gömör, Borsod, Hont, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Ung, Szatmár, tehát tizenkilenc megyében – általában mindenütt, ahol 1681-ben már volt vallásgyakorlatuk és ezt kellő módon tudták igazolni, végül az Alföldnek, a töröktől visszahódított területnek azokon a pontjain, amelyeken a pesti bizottság idejében, tehát 1731 előtt működött prédikátor; Erdélyben, ahol a protestánsok, mint „bevett”, recipiált vallásoknak a hívei a legtöbb jogot mondhatták a magukénak, csak kivételképpen veszítették el egyes imaházakat. Ennek a beosztásnak az eredete az 1681-i törvényre nyúlik vissza és az akkor még nagy részében török uralom alatt álló, vagy „rebellis” ország térképét rögzítette meg. Ahol tehát a legkevesebb templomuk ma-

radt ma protestánsoknak, azok a vidékek a soproni országgyűlés idejében a királyi Magyarország részei voltak, ahol pedig a legtöbbet sikerült megtartaniok, az az önálló Erdély volt, hogy a közbeeső úrt átmeneti változatok töltsék ki. Azonban nemcsak a protestáns birtokállomány nagysága tekintetében volt eltérés a megyék közt. Az egyes egyházaknak a jogi helyzete is különbözött. Tehát, amíg az artikuláris helyek prédikátorai nem léphették át falujuk határát, hogy a megyében elszórtan, de egyáltalán nem kis számban élő híveiket felkereshessék, addig a keleti országrészben a filiákat a lelkészek sokáig zavaratlanul látogathatták s bennük az egyházi cselekményeket elvégezheték. Hasonlóképpen más volt a hívők anyagi kötelezettsége oly faluban, amely nyilvános vallásgyakorlatúnak számított és ismét más abban, amelyet magángyakorlattal felruháztak tekintettek. Ott ugyanis csak a saját lelkészének az ellátásáról gondoskodott, emitt azonban elsősorban a plébánost kellett felkérnie a temetés vagy esketés elvégzésére és csak a stóla megfizetése után mehetett el prédikátorához.

Feltűnő – a mai ember jól megérti a különbséget –, hogy a rendszer nem az egyéni jogokat biztosította, nem arról szólt, hogy mindenkinek meg lehet a maga vallási meggyőződése, amelyet vallhat és érvényesíthet, hanem bizonyos helyekhez kötötte a vallásgyakorlatot. Ez mechanikusan egyes, többékevésbé szilárd pontokhoz rögzítődött. Aki beköltözött ilyen helyre, az egyszerre több szabadság részese lett, hogy eltávozásával megint elveszítse azt. A szabadság és jog, amelyet a katolikus párt engedélyezett, nem az embert illette tehát meg.

A valláspolitikai irányítói a XVIII. században rajta voltak, hogy a határokat elmosás és a protestánsokra legkedvezőtlenebb állapotot tegyék általánossá az egész országban. Ha az ellenállás ideig-óráig feltartóztatta őket, ezt csak kényszerű pihenésnek érezték, erőgyűjtésnek a következő támadásra. Ha tehát azt látjuk, hogy a tizenegy megye közül csak hatban redukálták kettő-kettőre a vallásgyakorlatos helyeket, ebből még nem lehet türelemre, a jobb belátás felülkerekedésére következtetni. Az az államférfi, aki a legjobban ismerte a valláspolitikát, hiszen Mária Terézia uralnia utolsó éveiben, mint a kancellária referense örködött végrehajtásán, – Ürményi József – maga megmondotta, hogy Árva, Liptó, Zólyom, Turóc és Szepes megyét csak a háborúk, amelyekbe a monarchia bonyolódott, mentették meg a többi hatnak a sorától.³ A szándék, a törekvés azonban változatlanul a régi maradt. Ezért tanácsolhatta 1749-ben habozás nélkül gr. Nádasdy

³ 1781. márc. 23-i kimerítő beszámolója, amelyet ehhez az általános áttekintéshez alapul használtunk, m. kanc. 3521/1781. (*Iratok.*) Sect. I. §. 5. f.

Lipót kancellár Mária Teréziának arra a kérdésére, hogy mik legyenek a legközelebbi egyházpolitikai intézkedések: Az öt megyében is szorítsák a protestánsokat az artikuláris helyekre, de ne egyszerre – tette hozzá, bizonyára a nagy feltűnés elkerülése végett –, hanem fokozatosan s csak ha az egyik megyében a hatóságok már elvégezték feladatukat, meg jelentésüket is beküldötték, vegyék elő a soron levőt, mindaddig folytatva a munkát, amíg csak a végére nem érnek.⁴ Nem az egyedüli tanács volt ez, amelyet ekkor a kancellár adott,⁵ azonban már ez is eléggé érzékeltetheti, hogy a végső célról a kormánykörök nem feledkeztek el és a protestánsok teljes visszaszorításának reményét egyáltalában nem adták fel.

A jogi alapot az uralkodó párt meg is találta ahhoz, hogy a protestantizmust egyetemlegesen törvényen kívül állónak tekintse és egyáltalán nem törődve azzal, hogy a területiális beosztás több vagy kevesebb előnyt biztosít számára, valamennyi jogát, szabadságát eljátszottaknak állítsa. Nem minden rabulisztika nélkül történt ez. Mivel az 1687-i pozsonyi országgyűlés vallásügyi törvénye az 1681-i; soproni cikkéket a protestánsok megnyugtatóására még, *adhuc* érvényben lévőknek nyilvánította, a XVIII. századi katholicizmus úgy fogta fel, hogy a bennök citált valamennyi korábbi törvény, tehát a bécsi és linzi béke pontjait becikkelyezők is csak egyelőre maradtak hatályban. Addig, tette hozzá, amíg az az uralkodónak tetszik. Mert ha ő jónak látja, egyetlen tollvonással érvénytelenítheti azokat.

A katholicizmus azt a meggyőződését, hogy a protestantizmus helyzete precarius, egyedül a király kegyétől és jóindulatától függ, egyértelműleg vallotta és éppen nem keresztényi göggel érezte. Barkóczy egri püspök tehát 1749-ben a bártfaiakat így figyelmeztette: „Tudjátok, mily alapra támaszkodik szabadságtok és vallástok gyakorlata? E három szóra: még fenntartani kívánja!” Egy ottani orvos pedig hetvenkedve emlegette előttük, hogy az evangélikusok az öt betű, az *adhuc* szó miatt ne annyira a törvényeket, mint inkább a királyi kegyelmet keressék, majd egészen a püspök kijelentésé-

⁴ Nimirum ... non simul et semel in omnibus, sed successive de comitatu in comitatum restrictio publicorum exercitiorum per magistratus comitatenses eatenus per consilium regium dirigendos peragatur et non nisi finita praevis in uno comitatu eadem restrictione, habitaque superinde comitatus relatione in altero comitatu assumenda ordinetur et sic usque finem continuetur (m. kanc. conc. ref. 70/1749; a tisztázat, amelyen a legfelső elhatározásnak kell lennie, hiányzik; orig. ref. 96/1749).

⁵ Pl. a 19 megyében minden falut kényszeríteni akart az 1681-i gyakorlatnak az igazolására.

nek értelmében, hozzátette: „Még megtűrnék benneteket; még van vallásgyakorlatotok, de vajjon meddig!”⁶

Ezen az elvi alapon állva, a magyar katolicizmus a protestánsok ellen minden eszköz igénybevételét nemcsak megengedhetőnek, hanem jogosnak is tarthatta és rajta volt, hogy a hatóságokat ösztönözze a korlátozó rendelkezések kiadására, a végrehajtásban pedig támogassa őket. A protestantizmus XVIII. századi története így oly intézkedések végeláthatatlan tömegét tünteti fel, amelyek az ő sorsát egyre nehezebbé tették. A rendeletek közül egyeseknek a kiadására a legszorgosabb kereséssel sem lehetett nem magyarázatot, de még ürügyet sem találni. Ilyenkor csak titkos utasítás formájában jutottak a légerdekeltebb hatóságok tudomására s mert a hivatali fegyelem erős volt, ha a protestánsok szorongatásáról volt szó, a rendeletek el tudták kerülni még az utókor történetírásának figyelmét is. Úgyannyira, hogy ha ma minden gyermek meg is tanulja az iskolában, hogy az 1731-i Carolina resolutio a házassági pereket a katolikus püspöki szentszékek elé utalta, vagy a tisztviselőket, ügyvédeket és bírákat a Szűz Máriára és szentekre hivatkozó, ú. n. decretális eskü letevésére kényszerítette, azt, úgy látszik, történetírásunk sem tartja számon, hogy III. Károly rendeletének voltak ki nem hirdetett, titkos pontjai, amelyek többek közt kimondották, hogy protestáns egyáltalában nem nyerhet állami hivatalban alkalmazást.⁷

Sokkal gyakoribb és kedveltebb volt az az eljárás, hogy a hatóságok egy régi rendeletet vettek elő s annak szövegét vagy módosították, hogy egy fokkal szűkebbre vonják a kört, vagy pedig teljesen önkényesen magyarázva azt, merőben új vonatkozásokban korlátozták a protestánsokat. Leleményességet ebben a tekintetben Kollonichtól tanultak, akinek hírhedt 1691-i explanatiója a magán és nyilvános vallásgyakorlat előzőleg teljesen ismeretlen fogalmának megteremtésével egészen rendkívüli mértékben tudta a protestáns templomok és iskolák

⁶ Fináczy E.: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I. k. 25 l.

⁷ A titkos pontokat felsorolja Ürményi id. elaboratuma (Sect. I. §. 5. f.), nem szólnak ellenben róluk sem egyháztörténeti összefoglalásaink, sem pedig az egyes monográfiák, amikor a Carolina resolutiot ismertetik. Pl. Zsilinszky M.: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907. 350. skk. I. Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme. (A magyar történettudomány kézikönyve III. 4.) Bp. 1925. 47. l.; u. a. Egyháztörténelem. II. könyv. Debrecen, 1936.³ 42. l. Ravasz B.: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében. Bp. 1935. 55. skk. I. A magyar történet összefoglaló áttekintései természetesen még kevésbé emlékeznek meg róluk; tehát sem Marczali a millenáris „Magyar nemzet története” VIII. kötetében (130. skk. l.), sem (Hóman-) Szekfü „Magyar Történet”-e, VI. k. 300. skk. l.

számát csökkenteni. A hivatalok működésének ezt a részét egy-egy példával óhajtjuk megvilágítani.

Az 1734-i, ú. n. második Carolina resolutio, amely a négyny szuperintendens hivatalba helyezéséről rendelkezett és hivatásukká tette a prédikátorok erkölcsi élete és tanítása feletti ellenőrzést,⁸ 1748-ban úgy módosult, hogy a püspököknek többé nem szabad egyházaikat meglátogatniok, hanem a jó erkölcsök ellen vétő papot maguk elé kell idézniök, esetleg szükség esetén – magánemberként – kereshetik fel falujában, hogy vizsgálatot tartva, a büntetést kiszabhassák.⁹ Erre az említett kényszerdiktálta fellépésre azonban a gyakorlatban annyira nem nyílt lehetőség, – a váci vikárius aligha az egyedüli, aki azonnal utasította az espereseket és plébánosokat, hogy a rendeletet netán megsértő, azaz papjaikat felkereső szuperintendensről haladék nélkül tegyenek jelentést¹⁰ hogy arról 1781-ben már a kancellária sem tudott.¹¹ A módosításnak az indokolása, hogy az egyházlátogatások a köznépre terhesek, ürügynél egyébnek nem nevezhető, mivel a katolikus püspökök, illetőleg azok kiküldöttjei továbbra is gyakorolták a protestáns gyülekezetek felett az ellenőrzést.

A régi rendeletek egyoldalúan elfogult interpretálására példaképpen a filiák esetét említhetjük. Róluk az ellenreformáció győzelmekor nem történt intézkedés s így irányadónak kellett tekinteni az 1647-i törvényt, amely a leányegyházak zavartalan birtokában meghagyta a protestánsokat. Mivel a Kollonich-féle 1691-i explanatio csak tizenegy megyére korlátozva tiltotta meg, hogy a prédikátorok máshol, mint az artikuláris helyeken egyházi funkciót végezzenek,¹² a XVIII. század közepén a nyugati megyéken kívül még mindig érvényes maradt a gyakorlat, hogy a prédikátorok felkereshetik paróchiájukból híveiket s a környező falvakban, leányegyházaikban kiszolgáltathatják a szentségeket, ott eskethetnek, temethetnek. Maga a kancellária is elismerte 1781-ben, hogy az 1691-i explanatio szavait a fenti értelemben kell venni s nem vonatkoztathatók általában a leányegyházakra; bevallotta ugyanis, hogy 1681 óta sem törvény, sem királyi utasítás nem

⁸ Mandata. 30. l.

⁹ U. a. 56. l.

¹⁰ Földváry L.: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Bp. 1898. II. k. 206. l.

¹¹ Ürményi ugyanis csak annyit mond, hogy a szuperintendensek „nullas visitationes... facere permittuntur... verum, ministrum ad se vocare atque eundem reprehendere aut punire potest.”

¹² „ne... ad loca articulariter omnia excurrere praesumant”; „... ab omnibus actibus parochialibus... in locis, ubi articulariter iisdem concessum non est, omnino supersedeant, neque eo excurrant”.

szólt a filiákról.¹³ 1749-ben azonban egy királyi rendelet gyökeresen megváltoztatta ezt az állapotot. Az uralkodó ekkor a helytartótanács útján jelentést kívánt azokról az esetekről, amidőn a protestáns papok lakóhelyükről kijárnak vagy a plébánosok jogkörét megzavarják.¹⁴ Nem volt itt szó tilalomról, a gyakorlatban azonban mégis az következett, hogy a filiáját felkereső papot, ha nemes származású volt, a megyei hatóságok pénzbírságra ítélték, egyébként pedig bebörtönözték, a helytartótanács pedig még 1780-ban is börtönbüntetésekre tett javaslatot.¹⁵ Az explanatiós királyi rendelkezésnek nem volt jogalapja, de ugyanígy ellenkezett a XVIII. század első felének gyakorlatával is. Formalisztikusan is csak az 1691-i Kollonich-féle magyarázathoz lehetett kapcsolni, amely az artikuláris helyek papjainak a kijárását tilalmazta. Csak-hogy amíg ennek *loca articularia*-t emlegető kifejezése világosan a tizenegy megyére utalt, most ezek a tágértelmű szavak: „lakóhelyén túl” ne járjon ki a lelkész, immár minden megye papjaira vonatkozhattak. Bármily kiáltó ellentétben van az új helyzet a korábbival, bármennyire más a lényegük, mégis úgy lehetett feltüntetni, hogy a régi rendeletek szellemének felel meg az új intézkedés, amely néhány szónyi változtatással száz és száz pap működését korlátozta, ezer és ezer embernek az egyház felé vezető útját torlaszolta el.

A két tilalom – betű szerint nem is büntető szankciókkal fenyegetőző rendeletek – ártatlan közigazgatási intézkedésnek látszik. Nem törli el ugyanis a szuperintendensek felügyeleti jogkörét, éppen csak illuzóriussá teszi fegyelmező hatalmukat. Azonban a katolikus egyháziak és világiak egyaránt jól tudták, hogy fegyelmi szempontból nagyon jelentős a generális *visitatio*, mivel nélküle a jó rend az egyházban nem tartható fent, a szuperintendens pedig pontosan nem tájékozódhatik a hívek és a papság életéről. Eréllyel és szigorúsággal sem léphetett fel a szuperintendens azon papja ellen, aki életével az erkölcs, tanításával a dogmák ellen vét, ha egyszer a bűnös jóindulatától függött, hogy megjelenik-e bírāja előtt. Valóban nem egy esetet ismerünk, hogy a makacs prédikátor, megnyerve a katolikus földesúr pártfogását, semmibe sem vette püspöke intéseit, de az is ismeretes, hogy a

¹³ Ürményi elaboratumában olvassuk: „nec in legibus normativis annorum 1681 et 1687, neque in explanatoriis benignis resolutionibus regis ulla filialium sit mentio”. (Sect. II. §. 5. b.)

¹⁴ „si... *ultra loca mansionum suarum* excurrere aut in iurisdictionem catholicorum parochorum involare hosque turbari contigerit.” (Mandata 62. l.)

¹⁵ 1753-ban megye utasítást kap, hogy indítson pert, a nem-nemes papot fogja el, Mandata 69. l.; hasonló rendeletek: u. a. 74., 114. l. – StR 2144/1780.

katholikus klérus tagjai akadályozták meg – „vasra veretést” emlegetve – a szuperintendenst papja felkeresésében.¹⁶ Amíg így ez a tilalom a fegyelem meglazulásával az egyházak belső erejének gyengülését volt hivatott eredményezni, a prédikátorok tevékenységének lakóhelyükre való korlátozása a hívők ellenálló erejének csökkenését és a katolikus térítő tevékenység útjából sok akadály elhárítását jelentette. A bürokrácia büszke lehetett arra, hogy két rövid közigazgatási rendelettel ily sokat tudott elérni s még jobban meg lehetett elégedve magával, hogy mindezt oly végtelenül egyszerű formulával biztosíthatta. A leleményességet valóban nem tagadhatjuk meg azoktól, akik a valláspolitikát és művelődési kérdések intézését közigazgatási feladattá degradálva, néhány szóval nagyhatású változásokat tudtak biztosítani. Igaz, a paragrafusok félrecsavarása nem nehéz feladat, ürügyet is a legkönnyebb találni hozzá, ha egyszer a lelkiismeret, mivel hisz abban, hogy mindent Isten nagyobb dicsőségére kell fordítani, eleve megadja a felmentést.

Az intézkedések, amelyeket Mária Terézia uralma alatt a hatóságok egymásra halmoztak, azok előtt, akik az akkori európaiasan korszerű felfogásban éltek, esetlegesenek tűntek fel. Ők, mint felfogásuknak az egyik államtanácsos kifejezést adott,¹⁷ a bürokratikus tevékenységet, amely az egyes ügyek elintézésére ad hoc kiadott utasításokat normális resolútiókká fejlesztette, a rendszeresség híjával lévőnek látták. Bizonyára azért, mert gondolkozásuk már más volt, mint a magyar hatóságoké. Ha mi, utólag, beleilleszkedünk a XVIII. század magyar katolikusainak lelkivilágába, úgy találjuk, hogy az intézkedések nagyon is rendszeresek, ha nem is oly értelemben, hogy előre megállapított alapelvek logikus és határozott megvalósítását jelentik. A XVIII. századi egyházpolitikának volt alapja, éppen csak nem a ratio, hanem, az érzelem szférájába tartozott az. Rajongás a maga egyháza iránt, a más vallást követők megvetése, lenézése és jogtalan személyekül tekintése, ez volt a magyar katolicizmus felfogása, szenvedéllyel vallott meggyőződése. Erről az érzelmi alapról kiindulva, logikusan és tervszerűen kapcsolódtak az utasítások egymásba; mindegyik tovább korlátozta a protestánsokat, s amennyire csak lehetett, egyre gyengítette. Ha 1749-ben egy királyi rendelet még beírta azzal a figyelmeztetéssel, hogy a plébánosok a vegyes házasságra lépő feleket jó móddal és ne kényszerítve igyekezzenek rávenni arra, hogy gyermekeiket a katolikus vallásban neveljék s hogy erre reverzálisban kötelezzék ma-

¹⁶ Földváry i. m. II. k. 16. l.

¹⁷ Kressel, StR 818/1781. (*Iratok*.)

gukat viszont 1768-ban egy másik már azt mondta ki, hogy a jövőben vegyesházasság csak úgy köthető, ha a protestáns fél reverzálist ad, akkor a fejlődés ténye, az intézkedések egyre hatályosabbá válása kétségbe nem vonható.¹⁸ Minden ellenkező látszat dacára Ürményinek volt tehát igaza, amidőn az 1681 óta életbeléptetett protestánsellenes intézkedéseket egyetlen rendszer részeinek nevezte. Valóban *systema* volt az, még pedig nemcsak az ő szemében; az egész magyar katolicizmus annak érezte. Egy egész világfelfogást képviselt, a türelmetlenségét.

S mert érzelmi alapokon nyugodott, mert nem előre, pontosan kitervezve, hanem évtizedeken keresztül, a lehetőségek szerint fejlődött, híveinek abban a meggyőződésében, hogy kedvezőbb körülmények között még tovább lehet majd – a protestantizmus végső összeroppanásáig – haladni, azt is megérthetjük, hogy nem biztosította a méltányosságot. A magyar protestánsok nem számíthattak arra, hogy a törvényeket és utasításokat, ha azok érdekükben szólnak, végre is hajtják, hogy azokat az ő javukra alkalmazzák. Nem a jog uralmát jelentette tehát a rendszer, nem bizonyos határokat állapított meg, amelyeken belül a protestánsok szabadon élhetnek, hanem a folyton éber és csapásra kész türelmetlenségét, amely, mint az alábbi példából kiderül, a legáttetszőbb ürüggyel is beérte.

Ürményi 1781-ben a protestánsok helyzetét kedvezőnek óhajtván feltüntetni, büszkén hivatkozott arra, hogy a töröktől visszafoglalt megyékben, amelyekről tehát 1681-ben nem történhetett említés, bár ott semmi joguk sincs, nemcsak megmaradtak régi állapotukban, hanem több év óta egyáltalán nem is veszítettek el vallásgyakorlatot.¹⁹ Magában véve ez az állítás nem volna feltétlenül a protestánsok iránti megértésnek a bizonyossága. Egyrészt arra lehetne gondolni, hogy a katolicizmus azzal, hogy netán nem kergette el a protestáns papokat onnan, ahol a török megtúrta őket, mégcsak azt bizonyította volna be, hogy a magyarság iránt nem érez kíméletlenebbül, mint az ősi ellenség, másrészt pedig – ismerve a XVIII. századi sajnálatos eseményeket – arra, hogy éppen elég helyen szűnt meg már az erőszak szavára a vallásgyakorlat, hogy Ürményiék idejére a megmaradt egyházak kíméletben részesüljenek. Ha azonban megvizsgáljuk a kancelláriai aktákat, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy alig egy

¹⁸ Mandata 61., 145. l.

¹⁹ Sect. I. §. 5. f.: „... neque iam a pluribus annis frequentium huiusmodi occupationum sit memoria.” – Conclusio, c. „... et iam a pluribus annis nulla sublati ex hoc incidenti huiusmodi exercitii est memoria.”

évvel a jóindulatot hangoztató szavak előtt éppen ennek az Ūrményinek a referátuma alapján a legegyszerűbb formában élő vallásgyakorlatot is eltörölték több helyen. Amidőn ugyanis Bajzát József veszprémi püspök feljelentésére a hivatalos vizsgálat megállapította, hogy egyes somogymegyei falvakban a reformátusok, illetőleg az evangélikusok összegyűlnek az imaházban, tulajdonképpen az iskolaépületükben, hogy ott meghallgassák a tanító imáját vagy felolvasott beszédét, – Alsókra több környező falu, mint Szentá, Szentkirály, Sarkad és Csurgó reformátusai jártak vigaszt keresni – a vallásügyi bizottság és a helytartótanács javaslata minden egyes esetben úgy szólt, hogy az oratóriumokat le kell rombolni, a tanítókat el kell tiltani, hogy a gyermekek oktatásán kívül papi jellegű funkciókat merjenek végezni, s ezeket a javaslatokat Alsók, Nemespatró, Újnép, Szentkirály, Kálmánca esetében Ūrményi,²⁰ Viszló, Kastélyosdombó, Homokszentgyörgy esetében pedig Izdenczy tanácsos referátuma alapján fogadta el a kancellária.²¹

Nehéz volna elhinnünk, hogy Ūrményi tudatosan hallgatta el saját intézkedéseit, mintha a tények ellenére akarta volna a protestánsok helyzetét a valóságnál kedvezőbbnek tüntetni fel. A szembeszökő ellenmondást az a szokás magyarázza meg, hogy a XVIII. századi gyakorlat mindenkor formalisztikusan, jogi meghatározásokkal fátyolozta el a legegyszerűbb jelenségeket is, hogy azokat – kivetkőztetve eredeti jellegükből – úgy intézze el, amit mi ma az igazság arculcsapásának mondhatunk s aminek a protestánsok akkor érezték is. Vallásgyakorlattal ugyanis, így értették a kormányhatóságok, az a falu rendelkezik, amelynek papja van, mivel pedig a felsorolt helységekből csak tanító működött, az oratórium lerombolása sem jelent – ez lehetett Ūrményi felfogása – vallásgyakorlat megszüntetését. Az illető falvak lakosai ugyan maradék kulturális szabadságuk elvesztését súlyos csapásnak érezték, s a mi korunk is azt látja lényegesnek, hogy milyen állapotba döntetett a vallási kisebbség, a XVIII. századi magyar katholicizmus előtt azonban a jogi formula volt a fontos. Mivel pedig eszerint nem vallásgyakorlat az, amit a protestánsok elveszítettek, panaszra – következtette – okuk sem lehet.

Az említett falvak közül kettőnél azonban még a formalisztikus alap is hiányzott. Nemespatró lakói közt, mint neve is mutatja, nagy számban, talán túlnyomó többségben voltak nemesek, – maga a falu úgynevezett kuriális helység,²² azaz,

²⁰ M. kanc. 2142, 2910, 3156/1780.

²¹ M. kanc. 3267, 3329, 3370/1780.

²² Fényes E.: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. III. k. 106. l.

jog szerint, a jobbágyfalu felett álló alakulat – s így igényelhetnék volna, hogy alkalmazást nyerjen az 1691-i rendeletnek az a pontja, amely szerint a nemesek maguknak kápolnát építhetnek. A XVIII. századi társadalomfelfogás azonban éles különbséget tett birtokos, előkelő és kezük munkája után élő szegény, nemesek közt s ez a felfogás itt vallási téren is érvényesült. A vizsgálatot végző megyei hatóság jelentéséből – a tanúvallomások feljegyzése során – még csak kiderül, hogy éltek ott nemesek, a helytartótanács vallásügyi bizottsága azonban már nem vett róluk tudomást.²³ A közjogi, rendi kiváltságaira oly annyira féltékeny hatóságok szemében eszerint vallási tekintetben a kismanesnek sem lehet több joga, mint a jobbágyinak. A másik falu, Kálmánca, a jogi formák szerint vallásgyakorlatos helynek számított volna, mivel a török hódoltság idejében nemcsak papja volt – itt működött egy ideig Szegedi Kiss István szuperintendens –, hanem híresebb iskolája is.²⁴ Itt tehát arra sem lehetett hivatkozni, hogy a falu a török kiűzése, után nyerte csak protestáns lakóit s így nem lehet a hódoltság korába visszanyúló vallásgyakorlatot igazolni. Ebben az esetben is könnyen megnyugtathatta magát azonban a helytartótanács éppen úgy, mint a kancellária – ha ugyan egyáltalán aggályuk támadt – azzal, hogy a gyakorlat úgy sem volt folytonos. Nem is lehetett azonban, tesszük mi hozzá, a török háborúk viszontagságainak kitett helyen, amelynek lakosait a harcok hol szétszórták, hol megint összeterelték, ez a kényszerűség okozta és belátást érdemlő tény azonban a XVIII. századnak megértést nem sugalmazott. Ami hiányzott ebből a formalisztikus okoskodásból, az a humánus volt, Európában immár egyáltalán nem korszerűtlen jelenség, a század elején, Rákóczi korában nálunk is élő erő. Hiányzott annak belátása, hogy az egyes embernek a vallás terén lehetnek jogai, amelyeket – nem a többség, mert hiszen az ország lakosságának kisebb felét tették csak ki a katolikusok –, az uralkodó fél is köteles respektálni. A könnyedén, nem is titkolt ellenszenvvel alkalmazott vallásügyi, szabályok nem jelentettek tehát támaszt a protestánsoknak, mert azok nem a jogosság és igazságosság tiszteletben tartására ösztönözték a magyar katholicizmus és ezzel a magyar közigazgatás és kormányzás vezetőit, hanem a bennük rejlő, az őket életrehívó érzelemhez hűen, a lényeg megkerülésére és szofisztikus okoskodásokkal az igazság elcsavarására.

A szabályokat, a rendeleteket, amelyek egyoldalú és önkényes törvényt magyarázatokban, adhuc-szellemű hipotézisek-

²³ M. kanc. 2142/1780.

²⁴ Földváry i. m. l. k. 39, 71, 169. l.

ben gyökereződtek, évtizedeken keresztül fejlesztette ki a protestánsellenes érzelmű bürokrácia. Végrehajtásukról szintén ő gondoskodott, még pedig a királyi hatalomra támaszkodva úgy, hogy ellenmondástól nem kellett tartania. Az ügymenet, amint Mária Terézia uralma végére kialakult, feleslegessé tette, hogy a valláspolitikai minden részletkérdésében az uralkodó közvetlenül intézkedjék. Az ő nevében a kancellária határozhatott, ha úgy találta, hogy a pozsonyi helytartótanács javaslata az érvényes törvényeknek és rendeleteknek megfelelő.²⁵ Ilyen esetekben tehát a királynő tudomást sem szerzett az ügyről, még ha oratóriumok vagy iskolák bezárásáról, vegyes házasságból származó gyermekeknek szüleiktől való elszakításáról volt is szó. Csak ha a kancellária véleménye más volt, mint a helytartótanácsé, tehát méltányosságából a büntetés leszállítását tartotta helyesnek, akkor számolt be az ügyről s szerzett arról most már tudomást az államtanács is, Mária Terézia bizalmas munkatársainak testülete. Vajjon ritkán vagy gyakran volt-e eltérés a két magyar hatóság állásfoglalása között – erre a kérdésre csak az ügyiratok gondos tanulmányozása adhatná meg a végleges feleletet. Amint egyes ügyek ismerete alapján megítélhetjük, a kancellária általában egyetértett a helytartótanáccsal – ez már tagjaiknak, elsősorban a vallásügyi referenseknek azonos iskolázottságából és világnézetéből is következett – s így a magyar egyházpolitika irányításába az államtanácsnak alkalma sem volt beleszólni. A pozsonyi dicasterium állásfoglalását ismét egy szűkebb testület, a vallásügyi bizottság szabta meg, amely nagy tekintélynek örvendett, hiszen elnöke a primás volt, előadói pedig a klérus tagjai. Ez a commissio tárgyalta meg előbb a protestáns ügyeket, határozott felőlük s ha azután véleményét felolvasták a plénumban, vajjon lett volna-e bátorsága egy tanácsosnak szembefordulni elnökének nyomasztó tekintélyével? Mint sejthető, még akkor sem szívesen vállalkoztak volna erre, ha netán más lett volna felfogásuk. Pedig a helytartótanács maga hatáskörében, tehát anélkül, hogy a kancelláriától felhatalmazást kellett volna kérnie, szintén fontos kérdésekben járhatott el; nevezetesen a filiákat felkereső prédikátorok, továbbá az aposztaták ügyében ő intézkedett, ezek a perek pedig rendszerint börtönbüntetés kimérésével végződtek.²⁶

A hivatalsszervezet ezek szerint nemcsak új megszorító rendeleteket bocsátott ki, hanem gondosan örködött azok végrehajtásán is. Tagjainak – nem volt egyetlen protestáns sem köztük – gondolkozását, felfogását a jezsuita iskolák formál-

²⁵ Ürményi elaboratuma, Sect. III. §. 2. d.

²⁶ U. o. Sect. III. §. 3. d.

ták ki, s mert a klérusnak módjában volt hatni rájuk, az egyházpolitika iránya töretlen maradt. Protestánsellenességben a katolikus társadalom és a bürokrácia csodálatos egyetértésben forrottak össze. Kölcsönös együttműködésük hatalmas eredményeket hozott. Sok templom kapuja bezárult, még több iskola megszűnt, lelkészek és tanítók elveszítették kenyerüket, a városokban protestáns iparosok és kereskedők másodrangú polgárokká lettek, faluhelyen a jobbágyság elveszítette minden kulturális támaszát és oly helyzetbe jutott, hogy azt állati sorsnak érezte.²⁷

Az eltökélt, tervszerűen végrehajtott egyházpolitikának ez a hatása a magyarországi protestantizmus gyengülését, számában megfogyatkozását, helyenként teljes szétporlását eredményezte. Ennek a ténynek a megállapításával lezárhatnák rövid áttekintésünket, ha azoknak az adatoknak tömege nem tartaná vissza tollunkat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a magyarság, a magyar nép, is súlyos veszteségeket szenvedett az egyházpolitikai rendszer erőszakolásával. Ezeknek az adatoknak a mellőzése, tanúvallomásuk elhallgatása méltatlanná tenné szerény tanulmányunkat arra, hogy tudományos munkának lehessen tekinteni. Mi szívesen mondanók, hogy a katolicizmus nyeresége lett mindaz, amit a protestantizmus elveszített, és hogy ahány lélekkel gyengült a két protestáns egyház, annyival erősödött a katolikus. Azonban, sajnos, erre a mechanikusan optimista elképzelésre rácsafolnak a tények, amelyek felett csak pártoskodásból vagy rosszul értelmezett hitbuzgóságból lehetne szemet hunyni.

A következmények pontos lemérésére a történettudomány ma még nem képes kellő műszert adni a kezünkbe. Nem tudjuk ugyanis megállapítani, hogy mit jelent a születések kimaradásában, ha egy falu lakossága részben vagy egészben földönfutóvá válik, ha megszokott környezetét kénytelen elhagyni s a családok szétszóródva új faluközösségekhez sodródnak. Ugyanígy, azt sem, hogy városokban az öröklött műhelytől vagy kereskedéstől megfosztatva, az alacsonyabb életszínvonalra kényszerített fiatalabb generáció elkallódása milyen további veszteséget jelent. Az erdélyi magyarságnak ma, szemünk láttára történő elsorvasztása, elszegényítése és degradálása szomorú anyagot ad a világ szociológusai számára, hogy rajta tanulmányozzák a modern statisztika eszközeivel a pusztulás méreteit. Ha napjaink történetéből, a szívet elszorító jelenségekből kikristályosodik az új módszer, ennek alkalmazá-

²⁷ „Mint a barmok úgy élünk, mert se templomunk, se lelkitanítónk s isteniszolgálatra vezetőnk nincsen” – írták a bűdösfai reformátusok 1771-i folyómodványukban. (Földváry i. m. II. k. 342. l.)

sával pontosabb eredményeket jegyezhet majd fel a magyarság XVIII. századi vérvesztéseiről a jövőnek a historikusa, akinek nem irigyeljük helyzetét, hogy oly kegyetlenül fájó tényekkel és számításokkal kell majd foglalkoznia.

Rideg számok, tizedpontosságú percentmeghatározások helyett ma csak példákat tudunk felsorakoztatni, adatokat, amelyek azonban nem kevésbé lehangoló képet tükröznek arról, hogy a protestantizmus elnyomása a magyarság pusztulását és idegen népelemeknek helyébe lépését jelentette.

Erdőd, ez a Szatmár megyében fekvő ősrégi magyar település németté lett a protestantizmus eltűnése után. A református magyar lakosság és a katolikus németeket pártoló földesúr küzdelme, amely 1726-tól 1763-ig, közel négy évtizedig tartott,²⁸ egyenlőtlen feltételek mellett folyt. Gróf Károlyi Sándor nagyarányú német kolonizációi során 1726-ban telepített le először svábokat a Nagyerdőd és Kiserdőd közötti területen. A negyvenkilenc sváb gazdával szemben ekkor még hatvannégy magyar gazda állott. Az új telepesek nagy kedvezményekben részesültek; három évre mentesültek a földesúri szolgáltatmányoktól, a földön kívül kaptak szőlőt, igásállatokat, sőt kezdetben élelmezést is. Előnyös helyzetük ellenére, nem tartottak ki új lakóhelyükön. Ha letelt a kedvezményes idő s már adót kellett volna fizetniök, akkor vagy a szomszédos sváb falvakba, sőt Erdélybe szökdöstek, vagy visszavándoroltak hazájukba. Történetírójuk állapítja meg, az egyik német jobbágyról szólva, aki gazdaságát átadta vejének és a szomszédba költözött, hogy ez is „a svábok közt meggyökeresedett rossz szokás szerint sem urasági, sem vármegyei adót nem fizetett, sem szolgálatot nem teljesített”.²⁹ Volt, akinek malmot kínáltak, de ő egyre csak az útlevelet követelte, annyira „utálta az idevaló földet”. Károlyi azonban bámulatosan győzte türelemmel. Ha szinte egészen üresen maradtak már a németek telkei, ha az 1726-i sváb telepesek közül 1738-ban már csak kettő volt is Erdődön, ha az 1737-ben telepített negyvenöt frank családból a következő évre csak huszonhárom maradt, ágen-seivel szinte évről-évre újabb és újabb csoportokat hozattak még a német földön táborozó fiának is lelkére kötötte, hogy szerezzen „mind Frankóniában pópista jó népet, mind pedig svábokat”.

Hosszú volna elismételniük, mily nehezen tudta fenn-

²⁸ Az alább következő adatokat Vonház Istvánnak a levéltári forrásokat behatóan feldolgozó, igen részletes, de természetesen más szempontú, kitűnő munkájából (A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931.) merítettük. A munkalapszámaira az alábbiakban csak a legfontosabb helyeken hivatkozunk.

²⁹ U. a. 96. l.

tartani az egymást követő sváb és frank bevándorlókkal Erdőd németiségét. Páradhatatlan, odaadó buzgalma, a nagy engedmények, a szép bánásmód mégis meghozták gyümölcsüket. A svábok lassan-lassan megszokták a magyar levegőt. Ha voltak is bajaik, megérezték, hogy atyai kéz gondoskodik róluk s tudhatták azt is, hogy Károlyi jószágfelügyelője, bizonyos Redel Kristóf, „szigorúan meghagyta az erdői uradalmi tiszteknek, hogy szépen bánjanak” velük. Bizonyára azt is méltányolták, hogy igazán nem az uradalom tehet arról, ha csak rozoga házakat tudott nekik adni. Az uradalom, ebben biztosan lehetünk, szívesen segített volna rajtuk, de – hiába – a magyar jobbágyok, akiket kitelepített az „alsó sorból”, ilyen vihártépte házakban laktak és hagytak most maguk után üresen. A folytonos utánpótlás néhány évtized után meghozta tehát a hön várt eredményt. A németiség majoritásba került a magyar lakossággal szemben s most már – földesura támogatásával – a Nagy- és Kiserdőd közti terület benépesítése után a régi magyar települési központokat szorította össze. Az „alsó sor” elfoglalása után rákerült a sor a magyarság teljes expropriálására.

Ennek a népi erejében támadt hiányokat senki sem igyekezett pótolni és a pestis ütötte sebek gyógyítására hasonlóképpen nem gondolt senki. Élt magára hagyatva, s örült, ha nem üldözték. Ez nem kapott anyagi engedményeket, nem óvták az elemi csapásoktól. Vajjon éheznek-e, ez nem okozott gondot urainak. Róluk nem mondhatta el az említett Redel, amit a frankokról, hogy „semmire valók”, nem akarnak dolgozni, valamennyien csak koldulnak.³⁰ Ha így viselkedtek volna, hamar utolérte volna őket a büntetés. Ők munkájukat, annak eredményét mutatták fel, a robotot és szolgálmányokat teljesítették, adójukat fizették. Azonban hiába volt ez nagyobb értékű, mint a kezdet nehézségeivel küzdő németeké, mindössze csak azt érték el, hogy megtürettek ideig-óráig, de a földesúr szívéhez közel nem jutottak. Érdemeik semmivé lettek, amint nélkülözhetőkké tette őket a németiség egyre gyarapodó tömege. 1769-ben, amidőn százhatvankét sváb gazdát számoltak össze Erdődön, következett be a magyarok utolsó töredékeinek az eltávolítása. Az uradalom jószágigazgatója, Sváb Kristóf, már az előző évben iparkodott rávenni őket, hogy „adják el előre megállapított áron házaikat és ingóságaikat” a németeknek. Akik engedelmessé váltak, azok 1769-ig még megmaradhattak Erdődön, tizenötön azonban nem akartak önként – sejt-hetjük, mennyire volt elhatározásuk spontán jellegű – távozni. Ezek házaikat az uradalom ügyvédjével megbecsültette s a meg-

³⁰ U. a. 101. l.

állapított árat kifizetve gazdáinak, eltávolította őket a faluból, amely ezzel a kisajátítással tiszta német teleppé alakult.

A németek régi vágya teljesült ily módon. Mindjárt betelepülésüktől fogva panaszkodtak ugyanis, hogy a magyarokkal nem bírnak kijönni, ők csak olyan környezetben képesek élni és gazdasági erejüket kifejteni, ahol egyedül maguk vannak s már 1727-ben határozott szavakkal kérték, hogy a magyaroktól mentes vagy azoktól teljesen elkülönített telepen lakhassanak. Ezt az óhajukat nem szüntek meg később sem hangoztatni, s egyszerűen úgy formulázták meg, hogy egész Erdődöt adja át nekik a földesúr. A két népközösség tehát sokkal hirtelenebbül került egymás mellé, semhogy azonnal meg tudta volna találni az együttélés lehetőségét. A faji, nyelvi és életmódban megnyilvánuló különbségekből így sürélődások keletkeztek, amelyeket csak kölcsönös engedékenységgel lehetett volna tompítani. Ha még a frank és sváb sem tudott békében megférni egymással, érthető, hogy a magyarra mindkettő panaszkodott. Mégis az idő, a második generáció korára, meghozta volna azt a légkört, amelyben az együttélés már nem volt nehéz s amely másutt, ahol lassú beszivárgással lett egymás szomszédjává a két népelem, nem pedig erőszakolt betelepítéssel, önmagától adódott. 1748-ban ugyanis az erdődi németek már annak a félelmüknek adtak kifejezést, hogy haláluk után gyermekeik, akik most együtt nevelkedtek a kálvinista magyar fiatalsággal, református vallásra térnek át.³¹ Ha túlzott volt is ez az aggodalom s hangoztatásával a németek csak azt a követelésüket akarták még jobban alátámasztani, hogy Erdőd egészen az övék legyen, annyi mégis valószínű, hogy a már gyermekkoruktól fogva egy faluban tartózkodók több megértéssel lettek volna egymás iránt, mint apáik. A vallási különbség hangoztatásával vetették különben a németek a döntő érvet a mérleg serpenyőjébe. Az utalás az örök kárhozatra, amelyet gyermekeiknek a reformátusok körében való felnövekedésével vonnának magukra, semmiképpen sem téveszthette el hatását.

A részletek alapján nem lehet vitás, hogy a vallási szempont volt a döntő Erdőd magyar jellegének megszűnésében. Sem nyelvi, sem faji, sem gazdasági okok nem indokolták ugyanis a földesúr eljárását. Nem akarta ő rosszindulatból elnyomni vagy üldözni a magyarságot és gazdasági előnyöket sem nyert azzal, hogy németek vették át a magyarok telkeit, házait, hiszen tőlük sem kapott nagyobb szolgálmányokat. Az átvétel ugyanis a régi kötelezettségek teljesítését jelentette. Az egyházi szempontnak egyoldalú érvényesítéséből, minden

³¹ U. a. 119. l.

más fölé helyezéséből következett, hogy a magyaroknak el kellett hagyniuk ősi földjüket, hogy két más faluba költözzenek, ahol reformátusok éltek. Ez a két falu, Géres és Dobra, kb. 9, ill. 18 km-re fekszik Erdőtől délnyugati, illetőleg déli irányban. A sáv, amely németté lett, csak néhány kilométer volt ugyan, de a magyar néptalaj szélének letördelését jelentette. A kis magyar néptengernek a veszélyeztetett északkeleti vidéken, ahol pedig oly nagy szükség lett volna gyámolítására, így kellett visszahúzódnia csak azért, mert képviselői nem voltak katolikusok.³²

Történetetlen eljárás volna megrónunk a földesurat és végrehajtó közegeit, hogy nem ismerték fel eljárásuknak magyar nemzeti szempontból káros voltát, ha a kor, amelyben éltek, teljesen közönyös lett volna a nemzeti érdekekkel szemben. Erről azonban nem lehet szó. A magyar jobbágyok érezték, hogy földjükön, gazdasági megélhetésükön kívül többet, népi, kulturális értékeiket – tudjuk, mennyire összeforrottak ezek vallásukkal –, azok sajátosan magyar jellegét veszélyezteti az idegen invázió; ezért is volt oly szívós ellenállásuk. Ha a németek arra vágyódtak, hogy egészen egymás közt éljenek,³³ ugyanez az érzés nem hiányzott a védekezésre szorult magyarokból sem. De a legközvetlenebbül érdekelteken kívül a távolabb állók is jól tudták, hogy miről van szó. Éppen csak különböző módon ítélték meg a fejleményeket. Állítsunk két idézetet egymás mellé, miként reagált az erdődi hírekre a katolicizmus és a protestantizmus egy-egy képviselője. Gróf Eszterházy Károly, az egri püspök, Szatmár megye előtt örömet fejezte ki, hogy Erdődön megszűnt a református vallásgyakorlat,³⁴ Sinay Miklós, a debreceni professzor pedig feljegyezte, hogy gróf Károlyi Antal elvette „a svábok számára az erdődi reformátusok templomát” s hozzá tette: „Quis tandem erit finis nostrorum malorum”.³⁵ Az egyik leplezetlenül egyházának győzelmét látja csak az eseményben, a másik megérzi – hiszen nem katolikusokat, hanem svábokat említ, – hogy a magyar érdek is vereséget szenvedett.

A nemzeti gondolat még csak útban volt a teljes tuda-

³² Erdőd mai református lakossága újabb eredetű; 1860-tól kezdve megtelepedett hivatalnokokból és cselédekből került ki. (Soltész J.: A nagybányai reformált egyházmegye története. Nagybánya, 1902. 217. l.)

³³ Vonház megfogalmazásában: „Így valósult meg végre annyi idő után az erdődi sváboknak az a kívánsága, hogy magyaroktól mentes, tiszta sváb községet kapjanak”. (I. m. 135. l.)

³⁴ Kiss K.: A szatmári reform, egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 458. l.

³⁵ Rác K.: Sinay Miklós sajátkezű naptár jegyzetei. Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező. Debrecen. 1873. (IV.) 223. l.

tosság felé, de már erős annyira, hogy most is hat, irányít tetet és vágyakat. Aki megérzi, hogy mi lesz az eljövendő kor érdekében, még ha öntudatlanul teszi is, mint az erdőiek a vallásukhoz való ragaszkodással, bizonyára inkább élt az örökkévalóságnak, mint aki egy erejét vesztett és idejét múlt elvnek – ez esetben a fanatikus rekatholizálásnak – szolgált. Az erdői reformátusok, a XVIII. századi magyar protestantizmusnak ezek a képviselői, vallásukon keresztül magyarságuknak is hitvallói lettek. Akkor másodrangú állampolgároknak számítottak vallásuk miatt, utódjaik ma, elszakított területen, ugyanilyen sorban vannak magyarságuk miatt. Ha akkor szó nélkül katholizálnak, ma pedig románokká lesznek, egyéni boldogulásuk bizonyára kedvezőbb. A kísértések visszautasítása, állhatatosságuk azt igazolja, hogy a lélek mélyén vannak oly érzelmek, amelyek erőszakkal való megváltoztatása sohasem sikerülhet, s csak ártatlanok szenvedését okozza, a nélkül, hogy a gyűlölködők számára eredményt hozna.

Ha figyelmünket az ország nyugati részére fordítjuk, ott is azt találjuk, hogy a protestantizmus lehanyatlását oly jelenségek kísérték, amelyek napjainkban a magyarságra végzetessé váltak. Amikor az őrségi kerület evangélikus lakosságának a fele volt kénytelen elhagyni szülőföldjét, az Árpád-kori örök ősi területét, hogy beljebb vonuljon, oly falvakba, amelyekben oratóriumot találhatott, a földesúr, gróf Batthyány Adám, ezt az érzékeny veszteségét, kárát nagy nyugalommal viselte el. Úgy látta, hogy az egész probléma azon sarkpont körül forog és az elköltözést is azért tartotta lehetségesnek, „mivel kegyelmes urunk eő felségének kegyes intenciója még nem effectuáltatott, abban tudniillik, hogy az egész Magyarországból az prédikátorok elimináltassanak”.³⁶ A protestáns vallásgyakorlat megszüntetése az egész országban, ez a radikális eljárás mindazok tetszésével találkozott volna, akik hozzá hasonló bölcseséggel intézték a magyarság sorsát. Mindezek a prédikátorok elkergetésével végtelenül egyszerűen megoldhatóknak látták a kérdést és anyagi érdekeik csorbulásától sem kellett volna többé tartamok, ha egyszer az ország belsejében nincs már protestáns templom, amely elvonná a végek magyar jobbágyságát. Kétségtelenül nem rajtuk múlt, hogy álmukat meg nem valósították. Felfogásuk következményeit, magyar nemzeti szempontból, a trianoni országhatár mutatta meg. A vallásgyakorlat megakadályozása miatt elvándorolt evangélikusok helyébe nyugatról és délről katolikus németek, horvátok nyomultak, s ma az a Vashegy, ahol Batthyány 1734-ben az idézett, hátborzongatóan őszinte szavakat leírta, a

³⁶ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. II, k. 189. l.

jugoszláv, magyar és német határvonal találkozásánál, Németországhoz tartozik.³⁷

Hosszan lehetne felsorakoztatnunk a további példákat, amelyek egytől-egyig azt mutatják, hogy a katolikus egyház érdekében habozás és gondolkodás nélkül nyomták el a magyar faji érdeket legszebb történeti neveink viselői. Bizonyos, hogy cselekedeteikben az a gondolkozásmód és világszemlélet vezette őket, amelyet a család és az iskola oltott beléjük s amelynek fenntartásán az uralkodó és a tőle függő kormányrendszer buzgólkodott. Eljárásuk, amelynek másokkal való megismertetésére bőségesen nyertek alkalmat, amikor maguk is az államot kormányzó gépezet részeivé lettek, hatásos példa gyanánt szolgál a következő generáció számára, hogy így a rekatholizálás, mint rendszer változatlanul fennmaradjon. Akik a politika végrehajtó közegei, vagy akár magas polcon álló mozgató erői voltak, a földönfutóvá tett protestánsban nem látták meg a magyart. Ők, a monostori prédikátor panasza szerint (1766) „a szegény református jobbágyot” megvetően csak töröknek, tatárnak nevezték, a tisztartók meg, hogy uraik kedvében járjanak, így parancsolgattak a „szegénységre” mutatva: „Hajtsd. Mennyen. Mert ha én király volnék, Tatárországom is túl hajtanám őket”.³⁸

Őket, akik a kíméletlen feladatokat elvégezték, lehetetlen egyéneként felelőssé tenni tetteikért, ha egyszer érzeiket eltompította nevelésük és az uralkodó rendszer. Nem menthető azonban, hogy a rendszer buzgó szolgálói közé, akik mint az ifjúság és a nép nevelői a felnövő generáció vezetői is voltak, elég számosan kerültek nem-magyar családokból származók. Sokan voltak ilyenek, nemzetközi jellegénél fogva, a jezsuita rendben s ezeket a szelíd Rákóczi is kénytelen volt az országból eltávolíttatni. Az nem kétséges, hogy a külföldi származásúnak, akit a felsőbbség parancsa rendelt Magyarországra, még kevésbé lehetett érzéke a magyarság fájdalmai iránt, mint annak, aki itt született. S a klérusnak a protestánsok ellen tevékenyen fellépő tagjai közt is szép számmal szerepeltek olyanok, akik – nevük tanúsága szerint – nem magyar családból származtak. Nem vallott nagy kormányzati bölcseségre ilyeneket állítani sorompóba magyar vagy vegyes lakosságú területen. Különösen hat a mai emberre, ha olvassa hogy a szabadbattyáni reformátusokat, amiért sövényből imaházat állítottak fel, Dravecz József vaáli plébános jelentette

³⁷ A Vas megye területén fekvő Alsóstrázsa (Rábaszentmárton), Vashegy és Felsőstrázsa (Rábaór) mai hivatalos német nevei: Unterdrosen, Eisenberg, Oberdrosen, míg a régi Órihodos, a mai Hodoš Jugoszláviáé.

³⁸ Protestáns egyházi és iskolai lap. 1908. (51.) 104. l.

fel a megyénél, hogy a foktőieket szétkergetők vezérei Mihalesz jezsuita és Knezovics kanonok voltak, vagy Vaiszlóban a templomot Pigovics prépost és Frajbász alispán foglaltatta el.³⁹ Lehetetlen megállapítani, hogy az ő kezükben erősebben csattant-e az ostor, mint a magyaroknak született katolikuskokéban, szerepeltetésük azonban mégsincs tanulság nélkül. Ezt azonban csak később, a következő fejezet végén vonjuk le, amikor már a protestantizmus történetéből kiemeltünk oly adatokat, amelyek az összehasonlításhoz alapul kínálkoznak.

³⁹ Földváry i. m. II. k. 175, 302, 346. l.